

Az ironikus Jób

Átkozott kérdéseink.

A legfőbb hasonlóság

„Valamelyik ördög megrágalmazhatott ennél a Jehovánál. Mindig olyan boldog voltam, ahányszor Campe vagy báró Cotta 6000 frankot küldött, noha már előzőleg elköltöttem a pénzt. Aztán, hogy próbára tegyen, a matracomra lökött, mint hajdan Jóbót, és mint a szegény Jóbtól, tőlem is elvett mindent, csak a feleségemet hagyta meg. De egy szép napon, erre számított, mindent visszaad nekem. Egészségemet, boldogságomat és fiatalságomat.” – „És akkor hisz majd benne?” – „Mint Rothschildban, amikor elfogadja egy váltómat. És magasztalni fogom őt, mint Jób Könyvében Elihu, amiért arabs paripákat teremtett!”

Ez a beszélgetéstördék. 1853 tájékaról, nem egyedüli bizonyítéka annak, hogy maga Heine is a jöbi sors modern változatának tekintette sorsát. Meißner 1849. január 21-én beszámolt arról, hogy „betegágyán azt kérdi magától, amit már Jób is kérdezett: Miért kell az igaz embernek szenvednie? Ha van Isten, hogyan ezt ti, teisták, feltételezitek, aki jó, igazságos, mindenható, akkor miért engedi meg a Gonoszt, miért veti alá a természetet, amelyet másmilyennek is megalkotott volna, a szükségnek, a nyomorúságnak, a betegségnek? Megvakít bennünket, és megbüntet, amikor a gödörbe esünk, hol itt az ő igazságossága? Ha gátat vehetett volna a Gonosznak, és mégis megengedte, akkor mi lehet ő? Maga a Gonosz! Erről a nézőpontról kiáltott fel már Grabbe is: Nincs Isten! Az ő becsülete védelmében akarom hinni ezt!”

Ha efféle kérdések őseredeti, megoldhatatlan formájukban napvilágra törnek, és főként ha nem divatból vagy a kérdező pillanatnyi lelkiállapotából, hanem reménytelen helyzetéből fakadnak, akkor hozzájuk képest minden válasz szükségszerűen véletlenszerű és súlytalan. Heine ugyanebben a beszélgetésben megvallja újdonsült teizmusát: „Ismét hiszek a személyes Istenben! Ide jut az ember, ha beteg, halálosan beteg és megtört! Ne tudja be bűnömül! Ha szükségében a német nép elfogadja a porosz királyt, miért ne fogadnám el én a személyes Istent?„. A konvencionális hívő szemében ez a hasonlat vérlázítóbb, mint a komplikációmentes ateizmus. Újdonsült hitvallótól a hívő csak megszentelt nyelvi fordulatokat fogad el. Pedig a konvencionális fordulatoknál hitelesebb a személyes hangvétel és testre szabott érv. Heine önironikus hanghordozású megtérése semmivel sem komolytalanabb, mint Grabbe istenmentő istentagadása, mely egyébként visszakalauzolt gyerekkoromba. Többször megírtam már: 1943-ban, tizenkét évesen azt mondtam apámnak, hogy ha Isten megengedi a bombázásokat, és azt, hogy őt fél veséjével elvigyék munkaszolgálatra, akkor vagy nem létezik, vagy pedig gonosz. Márpedig nekem kellemesebb az előbbi lehetőségben hinni, mint az utóbbiban. Emlékezetem szerint csakugyan a „kellemesebb”, szót használtam, habár ez

gyanúsán felnőttesnek hangzik. Talán úgy fejezem ki magam, hogy jobban szeretném, ha nem létezne, mint ha gonosz volna. De a kérdéssel szembesülve mindenképpen lelki kényelmemre gondoltam, ahogyan Grabbe is. Kifejezetten jólesett, hogy tagadásommal nagylelkűen megmentem az Isten becsületét.

De Heine-nek egész sereg más válasza is volt Isten és az igazság antinómiáira, mert a saját saját bőrén érezte őket. „Összegörbedve fekszem. Éjjel és nappal kínok között, és ha hiszek is az Istenben, néha mégsem egy jó Istenben hiszek. Ennek a nagy állatkínzóknak a keze súlyosan fesszük rajtam. Micsoda jóindulatú és szeretetreméltó Isten voltam én ifjúságomban, amikor Hegel kegyelméből fellendültem erre a magas posztra!” Grabbéval (és velem) ellentétben tehát a gonosz Isten gondolatától sem zárkózott el. Máskor éppen ellenkezőleg azért fordult Istenhez, mert csak tőle remélhetett igazságtételt: „Annyi gonoszsgot követtek el ellenem, hogy ezt már sohasem torolhatom meg, így hát a jó Istenre bízom életem teljes likvidációját.” Egemást kiegészítő vagy akár kizáró válaszai, melyeket tetszés szerint szaporíthatnánk, mind valamely pillanat igazságába eresztek gyökerüket. Ezzel szemben a jöbi alapkérdés, mely nyaktörő teológiai sziklamászó túrákra csábította, meghatározta matracos éveit, és a belőle szétágazó szellemi portyák esetlegességével szemben a törvény erejével hat. A legtöbben ezt így fogalmazta meg, 1848 októberében: „Miért kell az igazságos embernek oly sokat szenvednie a Földön? Ez a kérdés hánytorogtat szakadatlanul mártír-ágyamon.”

Nemcsak a minden képzeletet felülmúló fájdalom varázsolta Jóbbá a műzsák neveletlen kedvencét, hanem sorsa abszurdításának tudata is. Artatlannak nem vallotta ugyan magát, de az igazság barátjának igen. És mégis el kellett vesztenie csaknem mindent, ami életének eddig értelmét adott. Meg kellett ismernie a „soha többé” kinyját: soha többé nem sétálhat az utcán, soha többé nem nézhet képeket, nem csókolhat asszonyt, és e „soha többé” szakadatlan, gyötörő tudata már-már gyökeresen más embert csinált belőle, mint amilyen szeretett lenni boldogsága évtizedeiben. Börne ellen írott pamfletjében (1840) az embereket nazarénusokra és hellénekre osztotta fel. Az előbbi csoportba tartoztak a zsidók és a keresztények. Ezt a két megjelölést szinonimának tekintette. A nazarénusok „aszketikus, képellenes, átszellemlésre sóvárgó ösztönök megszállottai”. Ezzel szemben a hellének „életvidám, kibontakozásukra büszke és realiztikus lények”, akiket az élvezés boldogságának istenekre valló fensége jellemez. Mármost a jöbi alaphelyzet aszkézisre kényszerít, és nem igen nyújt támpontot a boldog élvezet. Hogyan érezhetné magát érzéki istennek az olyan ember, aki időnként elpanaszolja, hogy ennyi és ennyi éve nem volt rajta nadrág?

Heine betegségének esztendei arról szólnak, hogy testi értelemben el kellett fogadnia nadrág-

talán, póre kreatúra-jellegét, azt tehát, hogy – kedvelt bibliai metaforájával élve – Nebukadneccarhoz hasonlóan a világ urából Jehova akaratát folytán füvet zabáló barommá aljasult. Ez még akkor is szörnyű sors, ha a babiloni király táplálékul szolgáló fű – mint ezt polgárpukkasztó léhasággal feltételezte – saláta vagy spenót volt. Utolsó évének első napján így írta alá utolsó szerelmének címzett levelét: „II. Nebukadneccar, egykori kir. porosz ateista, most azonban lótuszvirág-imádó.” Lótuszvirágon kívül azonban még más is kellett imádnia az efféle lealjasult baromnak, például az istent, akihez korábban kizárólag az önimádat formájában közeledett. E fordulatáról a legátfogóbban a Romanzero utószavában számolt be. Hadd idézzek belőle, bármilyen közismert – nekem öröm, hogy ilyen szöveget másolhatok, és ezért azt remélem, hogy újraolvasni is gyönyörűség: „Igen, megtértem Istenhez, mint a tékozló fiú, miután sokáig disznót őriztem a hegeliánusoknál. A nyomorúság kergetett vissza? Talán egy kevésbé nyomorúságos ok. Elfogott a mennyei honvágy és üzött előre erdőknél és szakadékokon át, a dialektika szédítő hegyi ösvényein. Utamon rábukkantam a panteisták isteneré, de nem tudtam használni. Ez a szegény álmag lény egybe van szöve és növe a világgal, mintegy belebörtönözött, és akarat nélkül, tehetetlenül ásít a szemembe. Hogy akaratunk legyen, ahhoz személynek kell lennünk, és az akaratnyilvánításhoz az kell, hogy szabadon mozgathassuk a könyökünket. Ha olyan istenre áhítózunk, aki képes se-

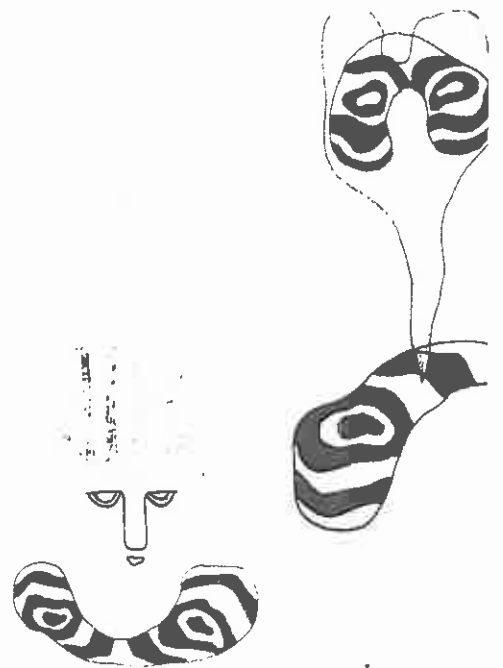
gíteni – és elvégre ez a fő –, akkor személyiségét, világonkívüliségét és szent attribútumait, a végtelen jóságot, a végtelen bölcsességet, a végtelen igazságosságot stb. is fel kell tételeznünk. Így hát a lélek halhatatlanságát, fennmaradásunkat a halál után mintegy ráadásul kapjuk, mint szép velőscsontot, amelyet a bent, ha vevőjével elégedett, ingyen csempész a kosarába.⁷⁷ A teremtmény, a fűvet legelő barom megadja tehát magát, mert betegsége olyannyira megnehezítette korábban is végtelen kiválalói státusát, hogy a létfontosságú segítséget most már nem várhatja semmilyen földi lénytől, világi hatalomtól. De miközben Isten felé fordul, azt is tudja, hogy szabadságából felad valamit a várható haszon reményében. Ezért rögvést határt akar szabni veszteségeinek, és leszögezi, hogy egyetlen egyház kebelébe sem tért meg, semmilyen vallásos szimbolikával nem kacérkodott, „és az értelméről sem mondtam le egészen”.⁸ Az efféle megfogalmazások őszintétlennek tüntetik fel az egész megtérési históriát. Látogatói anekdotákat és idézeteket zúdítanak a nyakunkba annak bizonyítására, hogy e nagy lelki pálfordulás csak megtévesztő kutyakomédia, vagy – jobb esetben – mulatságos agytor-na, szellemi tűzijáték. Adolf Stahr és Fanny Lewald írónak például elmagyarázta, hogy val-lás az ópium is, amelyet gyötrelmes sebeire szór-nak. „Ha fájdalommat nem bírom elviselni, mor-fiumot veszek, ha ellenségeimet nem tudom agyonütni, akkor átengedem őket a Gondviselés-nek, ha ügyeim nem bírom intézni, a jó Istenre bízom őket, csak ... a pénzügyeimet intézem még most is inkább magam.”⁹ Az írópárt az efféle gondolatfutatok arról győzték meg, hogy az egész megtérési hercehurcából egyetlen szó sem igaz. Heine jobban értette magát. 1850 júniusában biz-tostolta kiadóját, Julius Campét, hogy a benne végbement vallási változás kizárólag gondolko-dói aktus, és üdvözült érzelmekhez nincs köze. E gondolkodói aktus így foglalható tömören össze: ha olyan rossz a lét, amilyenek látszik, akkor *le-gyen* Isten. De mihelyt a Teremtő létrejön, szem-besül azzal, amit fogalmából eredően ő maga te-remtett. Az így kirajzolódó megoldhatatlan el-entmondások kísérletiessé fokozták érzelmi éle-tének rá addig is jellemző diszharmoniját. Hi-szen már 1831-ben, az Útirajzok második kiadá-sának előszavában is úgy jellemezte a modern da-lokat – vagyis a sajátjait –, hogy ezek nem hazud-nak katolikus módon harmóniát, hanem jakobinus könyörtelenséggel szétvágják az érzelmeket az igazság kedvéért. Élete végén ehhez az aktushoz már nem volt szüksége jakobinus szigorra. A har-mónia látszatként sem volt jelen, legfeljebb alap-talan sóvárgásként, amelyet kinlódva kacagott ki az ész.

Láthattuk: Heine 1848 forradalmainak leveré-se után halálos betegen úgy gondolta, hogy a to-tális vereség légkörében be kell dobni a

törülközőt, akárcsak a poroszoknak, és tegyük hozzá: a franciáknak, osztrákoknak, magyarok-nak. „Amilyen mértékben a forradalom visszavo-nul, olyan eltökélten nyomul előre a betegségem”¹⁰ – írta 1852 januárjában. Ily módon a maga poentírozó stílusában hírlul adta, hogy egymásra rímel Európa sorsa és a sajátja. Azt a benyomást keltette tehát, hogy istent elfogadva egy ellenforradalmi korszak kényszerű fegyverle-telével azonosul.

Erre az összefüggésre Lukács György hívta fel a figyelmet *Heinrich Heine mint nemzeti költő* című tanulmányában¹¹, melyet 1935-ben Moszk-vában írt. Míg elolvastam újra, hallani véltem agg mesterem felejthetetlen hanglejtését, Belgrád rak-parti szobájában, öt emelettel a Duna szintje és a Szabadság híd közből kirajzolódó acélstruktúrája fölött, és bámulatomba folyton-folyvást kétség-beesés vegyült. Micsoda éles analitikus érzék! Micsoda történelmi fogékonyság, és finom eszté-tikai intuíció, mely tévedhetetlenül mutatja ki az összefüggést egy elsüllyedt korszak társadalmi követelményei és egy zseniális költő stílusa kö-zött! Megállapítja például, hogy Heine szélső-séges szubjektivitása, és ennek költői kifejező-eszköze, az ironia volt a legalkalmasabb módszer az anakronisztikus Németország ellentmondásai-nak összegezésére. A becsületes, de korlátolt rea-lizmus ugyanis a német állapotok nyomorúság-kisszerűségébe betonozta be művelőit. „Heinét tehát éppen reakciós kritikusai által »nem-né-met«-nek gyalázott ironikus szubjektivizmusa avatja a XIX. század legnémetebb költőjévé.”¹² Am az éles elméjű és eredeti felismerések élvezetét minduntalan megzavarják a szovjetmarxizmus bájos gondolatsémái és szökövületei – mintha pompás gulyásleves kanalizása közben egyre-másra fagyott krumplikarikákba kellene harap-nom! Milyen kínosan hangzik most, hogy Heine megtérése a polgári ateista tipikus tragédiája, amiért egyrészt nem csatlakozott a kapitalizmus öntetszolgón lapos apológéitáéhoz. másrészt azonban az emberiség valódi felszabadulásának a forradalmi proletariátus fellépésével kirajzolódó perspektíváját sem ismerte fel! Borsodzó háttal gondolok a versekre, amelyeket akkor írt volna, ha a proletariátus vezető szerepét felismeri.

E kitérőre mesterem szeretett személye, és emancipációs háborúm készített, amelyet feltehetően halálomig vívni fogok ellene. Elné-zést kérek esetleges olvasóimtól, és mintegy ma-gyarázatképpen, és mentséget keresve, újabb Lukács-idézzel táncolok vissza félbehagyott gondolatmenetemhez: „Ezek a vallási csökevé-nyek uralomra jutnak 1848 után, a hanyatló forra-dalmi mozgalom korszakában, amikor a beteg és elszigetelt Heine szükségképpen képtelen volt arra, hogy az új fellendülésnek akár csak a csíráit vagy tendenciáit felfedezze. Heine kétségbeesése, mely oly megkapó hangokon szólal meg utolsó versgyűjteményében, a »Romanzero«-ban nem magántermészetű kétségbeesés személyes sorsa

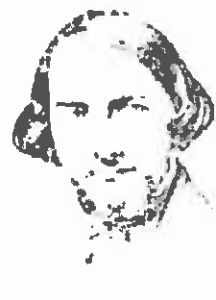
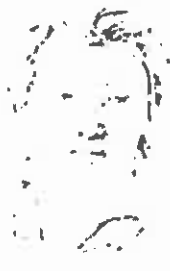

Jakobus József Brinkó

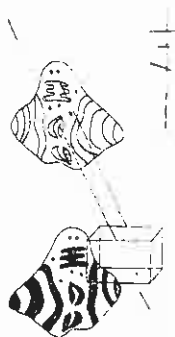
miatt, vagy leg-alábbis nem csak ez. Ez két-ségbeesés a világ folyása miatt, az embe-riség fejlődése miatt, az ész és az igazságosság sorsa miatt, a forradalom sorsa miatt. A »Romanzero« csaknem valamennyi románcának és történetének alapmotívuma a gyász amiatt, hogy ebben a való-ságban a Rossz mindig és mindenütt legyőzi a Jót...”¹³

A kétségbeesett ember személyes sorsának és a világ állapotának a diszharmonikus harmóniája: ez a legfőbb hasonlóság a Biblia hőse és a matrac-sírba hanyatlott német költő között. A Jób köny-ve, amelyet Heine már 1844-ben a „kétely himnu-szának” („Hohelied der Skepsis”) nevezett¹⁴, olyan embert mutat, akiből – mint erről már írtam – a nyomorúság csálja napfényre elfojtott tudását. Heine késői műveiben a történelem közreműkö-désével a szerző egy régi gyanúja érik be és szil-lárdul meg. Mert igaz ugyan, hogy régebben a saint-simonisták hatására elképzelhetőnek tartotta a földi mennyországot – vagyis az olyan társadal-mi rendet, mely mindenkinek egyaránt biztosít cukorborsót és mirtuszt –, de azt is tudta, hogy „a burzsoázia mindenekelőtt rendet akar és a fennál-ló tulajdonjogok védelmét”¹⁵. Mihelyt a forradal-mak kitörése után bebizonyosodott, hogy óhajai-nak realizálásáért a burzsoázia az erőszak és a csalás minden formáját hajlandó bevetni, mihelyt

Cavaignac tábornok lemeszárólatott Pá-rizsban vagy tízezer embert, jórészt mun-kásokat, és e férfias akcióját két nappal később miniszterelnö-ki kinevezéssel jutal-mazták, a cukorborsó és a mirtusz utópiája kihátrált a betegszobá-vá zsugorodó színről. A történelmi és sze-mélyes különbségek

KRITIKA

óriásiak tehát, de a személyes szenvedés mindkét esetben kozmikus méreteket öltött. És e bűnhalmazhoz – vagyis a személyes és kollektív kínok magyarázhatatlan következetességéhez – mindkét szenvedő megtalálta a bűnöst, az Örök-kevaló Isten személyében. Jöbből ez a felismerés vagy gyanú a kétségbeesés kiáltását csalta elő. Heinéből az ironia széles skáláját, az önkínzó hűledeztéstől a blaszfémikus gúnykacajig.

A jöbi világézés mély nyomokat hagyott Heine késői lírájának tematikájában és metaforakincsében. A Biblia, melyet már hellén istenként is ámulva csodált, aranyásó tevékenységének legfőbb lelőhelye lett. Mindenekelőtt kozmikus szépségéért csodálta: „Micsoda könyv, nagy és tágas, mint a világ, a teremtés szakadékaiban gyökerezik és felágaskodik a menny két titkai közé, napkelte és naplemente, ígéret és beteljesedés, születés és halál, az emberiség teljes drámája, minden ott van ebben a könyvben... Ahol a szó mintegy természet termék, mint egy fa, egy virág, mint a tenger, mint a csillagok, mint az ember maga.”¹⁶ Amikor azonban Biblia-élményei költői művekben csapódtak le, a műélvezet helyébe lázadás lépett, felháborodás és gúny. Minduntalan ágyához idézte a Könyvek Könyvének szerzőjét, hogy kedvére beolvasson neki. Vallo-másainak végén például a szemére vetette, hogy úgy is, mint a menny nagy Arisztophanesze megszégyeníti német kollégáját, őt, a kis földi Arisztophaneszt. *Miserere* című versében vádként ismételte meg panaszát. Következetlenséget vetett a szemére: megteremtette a legvidámabb költőt, hogy azután megfossa jókedvétől.

Eltompul a kintől víg eszem,
így válok melábuszá.
Szomorú tréfád miatt leszek
Végül katolikussá!

S mint jó keresztény, bögni fogok,
Füled teleszívva –
Ó, miserere! Tönkre megy így
A legjobb humorista!

A személyes panasz a késői versekben világnyivá tágul. Jób és Nebukadneccar siralmas figurái mellé telepszik harmadiknak Lázár koldus, aki Lukács evangéliumában *fekélyesen* feküdt a gazdag ember előtt, morzsákat remélve, „de csak a kutyák jöttek hozzá, és nyaldosták a sebeit”. Heinétől ő is Jób-figura, olyannyira, hogy egyik nagy versében, a *Jehuda ben Halevy*-ben meg a fekélyeket nyaldosó kutyát is áttelepíti Lázár mellől az Ószövetségbe, Uc földjére, Jóbhoz. A Lazarus-versek közül az első olyan idézetre épül, mely szintén meptalálható Lukácsnál, de Máténál és Márknál is: „Akinek van, annak adatik, akinek pedig nincs, attól még az is elvétetik, amije van.” Heine ebből a szentenciából szarkasztikus-felháborodott nyolcsorosost kerekített, és ezt írta fölé címnek: *Weltlauf, A világ folyása*. Ami vitorabb korszakában leküzdhető iszonyatnak tetszett, és gúny tárgya volt, az a forradalmak bukása után, a matracsiéből nézve világállapottá szilárdult, így hát az ironia és a düh már nem a változtatás vágyából, hanem a kétségbeesés forrásvidékéről táplálkozott.

Az első Lazarus-ciklus a Romanzeróban jelent meg, 1851-ben, de a koldusmetafora kitarított a költő haláláig. A Lazarus-versek közül a legsúlyosabb egyesítette magában Lázár és Jób figuráját. Ebben már nem csak kutyájuk közös, hanem a kérdéseik is:

Hagyd a sok szent hipotézist,
Példabeszéddel se fáraszd –
Átkozott kérdéseinkre
Válaszolj, ne hímezz-hámozz!

Miért cipeli vérben ázva
Keresztjét az Igaz Ember,
Míg győztesként vígan léptet
Magas lován a gazember?

Hol a baj? Nem teljhatalmú
Mindenségünk teremtője?
Vagy rossz fát ő tett a tűzre?
Ez szemétség volna tőle.

Így kérdezzünk folyton-folyvást,
Míg nem egy maroknyi sáros
Földdel betömik pofánkat –
Ez lenne tehát a válasz?¹⁷

Ez a költemény is azok közé tartozott, amelyeket említett látogatásakor Meißner a költő kérésé-

re felolvasott. Azlán nem győzött csodálkozni, amiért Heine vallásosnak nevezte művét. Ő inkább ateistának mondaná. „Nem, nem, vallásos, blaszfémikus-vallásos – válaszolta mosolyogva.”¹⁸ Nem kétséges, hogy igaza volt: ha vádolunk valakit, akkor ezzel feltételezzük a létezését. Miközben örömmel tölt el, hogy ilyen tömör, zárt formába öntötte Jób kérdéseinek és a várható sílány válasznak a kvintesszenciáját, mert így – bibliai sorstársával ellentétben – helyzete fölé emelkedve legyőzte ellentábasát, elképzelem magamnak ezt a situációt a betegszobájában. Meißner őszintén szerette a Mestert, és ez is nagy elismeréssel nyilatkozott róla: a jövőd Schillerét próbálta tisztelni benne.¹⁹ Én azonban úgy vélem, hogy az efféle megnyilatkozások diplomáciai célokra szolgáltak: a külvilági kapcsolatokra és hírekre sóvárgó beteg embertől egye-másra maradtak el látogatói. Meißner komplikációmentes ifjú ember lehetett, akkor még forradalmi érzületű. Ült a matracok mellett egy széken, megrendülten érezte, hogy rendkívüli verseket olvas, de mivel a Heinéről kialakult séma benne is élt, nem merte, vagy nem tudta szabadon értelmezni őket. Heinét pályája kezdetétől azzal vádolták, hogy semmi sem szent előtte, legkevésbé az isten, és most vallásosnak mondja ezt az istengyalázó verset. Nagyon ostoba arcot vágatott a látogató, vagy nagyon ostoba hanghordozással mondhatott ellent a hunyt szeműnek (ha ez éppen nem húzta fel jobb szemhéját a bal kezével), mert Heine mosolyogva válaszolt neki. De vajon jókedvű volt-e mosolya? Művének nyilván örült, de a mosoly esetleg mást fejezett ki: tanácstalanságot, örömtelen fölénnyt. „Egy szót sem értett ebből a fickó – gondolhatta magában –, pedig másokkal ellentétben ő legalább erőlködik. Az istent sarokba szoríthatom ugyan, de még verseimmel sem lazíthatom meg magányom bilincseit. Sőt, azokkal aztán végképpen nem. Minél fájdalmasabban izzadom ki őket magamból, mint sebzett kagyló a nemes gyönyöket, annál könnyörtelenebbül szorít.”

JEGYZETEK

- 1 Houben, I. m. 945 o
- 2 I. m. 684-685 o
- 3 Heine: *Briefe* I. m. 1047 levél
- 4 I. m. 1024 levél
- 5 I. m. 999 levél
- 6 Heine: *Vallás és filozófia*, Magyar Helikon, 1967. 283 o - Németül: Heine: *Sämtliche Schriften* I. m. IV. 18 o
- 7 Heine: *Heine Verse*, Magyar Helikon, 1973. 554-555 o - Németül: Heine: *Sämtliche Schriften* I. m. VI. 182-183 o
- 8 I. m. 556 o. - Németül: I. m. 184 o
- 9 Houben, I. m. 771 o
- 10 Heine: *Briefe*, 1119 levél
- 11 Lukács György: *Német realista, Szépirodalmi Könyvtárod*, 1955. 73-122 o. Németül: Lukács: *Deutsche Literatur in zwei Jahrhunderten*, Neuwied und Berlin, 1964. 273-333 o
- 12 I. m. 107 - Németül I. m. 315-316 o.
- 13 I. m. 100 o. - Németül I. m. 308 o.
- 14 Heine: *Sämtliche Schriften*, I. m. 5 190 o
- 15 *Lutetia*, 1842 július 29. Uo. 5 414. o
- 16 Houben, I. m. 833-834 o
- 17 Azért nem Karinthy György csodálatos fordításában, hanem a magaméban idézem ezt a verset, mert tanulmányom szempontjából fontos, hogy Heine szerinte isten mindenhatóságának és jóságának ambiguitási összecsúszhatatlanságát. Ezt a gondolatot az én szövegem pontosabban adja vissza
- 18 Meißner: *Die Matrazengruft*, I. m. 124 o
- 19 Heine: *Sämtliche Schriften*, I. m. VI/2 143 o

